

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Korányi Márton Lóránt

Tudomány, vallás és politika Francis Bacon filozófiájában

Filozófiatudományi doktori iskola

Dr. Ullmann Tamás DSc, egyetemi tanár

Újkori filozófiai program

Dr. Boros Gábor DSc, egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke:	Dr. Ludassy Mária DSc
Bírálok:	Dr. Szalai Judit PhD
	Dr. Almási Zsolt PhD
A bizottság titkára:	Dr. Szilágyi-Gál Mihály PhD
A bizottság tagja:	Dr. Schmal Dániel PhD
Póttagok:	Dr. Olay Csaba PhD
	Dr. Faragó-Szabó István PhD

Témavezető:

Dr. Boros Gábor DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2019

A disszertációban azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy Bacon bűnbeesés értelmezése felől értelmezzük tudomány, vallás és politika összefüggéseit. Ehhez a kohéziót Bacon nagyszabású műtervezetének címében is szereplő *instauratio* fogalom alapozza meg, amely létrehozást és helyreállítást egyaránt jelenthet. Az *instauratio* fogalmából kiindulva a baconi filozófia végcélja az ember és a természet közti megbomlott harmónia visszaállítása. Bacon értelmezésében a bűnbeesés aktusa morális vétség volt; Ádám Isten helyébe akart lépni azzal, hogy megtagadta kinyilatkoztatott akaratát. A bűnbeesés következtében korlátozottabbak lettek az ismeretszerzés lehetőségei, és maga a természet hatóképessége is csökkent. A helyreállítás annak mintájára képzelhető el, ahogyan Ádám élt a paradicsomi állapotban, aki ismerte az őt körülvevő világot és a morális határokat figyelembe véve élvezte a természet nyújtotta javakat.

A disszertáció első részében tudomány és teológia kapcsolatát vizsgáljuk és megpróbáljuk kimerítően feltérképezni azt a fogalmi keretet, ami lehetővé teszi az egységes értelmezést. A második részben Bacon politikai filozófiáját kíséreljük meg bemutatni, a tudomány nagyfokú fejlődése előtti és utáni időszakokat megkülönböztetve egymástól. A harmadik részben az *Új Atlantisz* című utópiát elemezzük, melyre a legújabb kutatásokban egyre nagyobb figyelem összpontosul, és az értelmezők ebből kísérlik meg kiolvasni Bacon titkos politikai tanítását. Végül a szerző történelemmel kapcsolatos gondolataival foglalkozunk, hogy tisztábban lássuk hogyan gondolkodott általában az időről és a tudomány jövőjéről.

1. Tudomány és teológia

A disszertáció első részében az *idolum* fogalmának történetét vázoljuk fel annak filozófiai és teológiai beágyazottságát egyaránt figyelembe véve. Filozófiatörténeti oldalról Platónnál és Lucretiusnál vizsgáljuk meg, hogy milyen megfelelőjét használják az *idolum* szónak és miképpen illesztik be azt saját filozófiai rendszerükben. Ebből megállapítjuk, hogy elsősorban az érzékszervi megismeréshez, és azon belül is a látáshoz kapcsolódik az *idolum* szó jelentése és főleg ismeretelméleti szempontból bír filozófiai relevanciával. Teológiai megközelítésből Fabiny Tibor elemzését alapul véve arra jutottunk, hogy míg a katolikus hagyományban jellemzően a látáshoz kapcsolták Isten megismerésének élményét, ez a tendencia a protestantizmusban – Luther megjelenésével - megfordul, és a fület tekintik innentől a keresztény ember igazi érzékszervének. Ezt összefüggésbe hozzuk a képromboló

mozgalmak megjelenésével, és kitérünk még Kálvinnak a bálványimádással kapcsolatos gondolataira is.

A következő fejezetben Bacon filozófiájának teológiai kereteit vázoljuk föl, és megállapítjuk, hogy noha a *Valerius Terminus* és az *Advancement of Learning* alapján úgy tűnik, hogy a vallás és a természetfilozófia egymástól független, autonóm terület kell legyen, egyéb írások (pl. az ateizmusról szóló esszé) alapján mégsem tűnik ennyire szigorúnak a kettéválasztás. Ez után a *Confession of Faith* című írás felől mutatjuk be a bűnbeesés előtti állapot sajátosságait, és kiemeljük azt a gondolatot, hogy Isten csak a megváltás felől töri meg a természet törvényeit csodákkal, azok megjavítására nincs szükség, ami szabad teret enged a természetfilozófia művelésének.

Majd az elme idolumait vizsgáljuk a *Novum Organum* kontextusában az eddigiekben felvázolt teológiai aspektusokat is figyelembe véve. Bacon az emberi elme idolumait az isteni elme ideáival állítja szembe: míg az előbbieket hiábavaló és önkényes nézetekkel azonosítja, utóbbiakat a dolgok valóban megfigyelhető jeleinek tartja. A *Novum Organum* első részében az idolumoknak négy különböző fajtáját különbözteti meg, és útmutatást ad arra vonatkozólag, hogy mi módon kerülhetjük el őket. Megállapítjuk, hogy a legnagyobb kihívást a törzs idolumai jelentik, melyek az elmét inherens módon támadják és így a végleges szkepszis veszélyét rejtik magukban. Ám arra a megállapításra jutunk, hogy ezek végső soron mégiscsak kiküszöbölhetőek, az által, hogy az elmének van egy tiszta része, ami elkülöníthető a fertőzött résztől. Az idolumok megjelenése a bűnbeesés következményének tudható be, így az *instauratio* programjának egyik célkitűzése az, hogy minél inkább függetlenítsük elménket tőlük. Ennek a lehetséges útjai, ha tudatosítva korlátainkat időszakosan felfüggesztjük ítéleteinket, és maga az induktív módszer alkalmazása is az idolumok fokozatos kizárását eredményezheti. Arra jutunk továbbá, hogy Bacon nemcsak ismeretelméleti szempontokat vesz figyelembe az idolumok tárgyalása során, hanem bibliai metaforákat is használ, melyek a tudós morális tisztaságát követelik meg.

A következő fejezetben a *Novum Organum* II. részéből emelünk ki néhány fontosabb gondolatot. Megállapítjuk, hogy a formatan lényege a dolgok *ex analogia universi* megismerése volna, melyhez úgy juthatunk el, ha táblázatokba rendezett tapasztalatainkból egyre inkább kizárjuk az egyedi esetek sajátosságait, hogy végül univerzálisan alkalmazható tudásra tegyünk szert. Az anyagi és ható oksági kapcsolatokat feltérképező fizikai magyarázatoktól juthatunk el tehát a formák metafizikai magyarázatáig. Ám maguk a formák nem a fizikai világtól független létezők, így leginkább a természeti törvényekhez hasonlíthatók.

Az előző fejezet tanulságait összegezve és Paolo Rossi valamint Antonio Pérez-Ramos értelmezéseit alapul véve az induktív alapú módszer végcélját a haszonelvű értelmezésekkel szemben az igaz ismeretszerzésre való törekvésben látjuk. Bacon ugyan valóban a jól hasznosítható tudás elérését tekintette a tudomány fejlődése szempontjából a legfontosabb célnak, de ez nem jelenti azt, hogy lemondott volna a dolgok valódi tulajdonságainak megismeréséről. Az angol filozófus tudásfogalma leginkább a reneszánsz, mágikus hagyományból eredeztethető, melyben a kézművesség és a fizikai munka egyre fontosabbá vált és ezzel tudomány és technika is közelebb került egymáshoz. Az pedig, hogy az igaz ismeretek egyben hasznosak is, és az emberi élet kényelmét, jobba tételét is előmozdítják az isteni teremtés tökéletességének tudható be.

A továbbiakban azt a kérdést próbáljuk körüljárni, hogyan vélekedett Bacon a tudomány végcéljáról és miképpen látta lehetségesnek az egyes tudományterületek összekapcsolódását. Ehhez a *philosophia prima* kifejezést hívjuk segítségül, melyet Bacon a tudományok közös törzsének tekintett, amiben az isteni, az emberi és a természetfilozófia találkozik. Az elemzés során kiemeljük az első filozófia különbségét a metafizikától és összehasonlítjuk Bacon megközelítését Descartes-ével. A fejezet végén arra jutunk, hogy noha különböző kiindulópontból képzeltek el a tudomány megújítását, sokkal több hasonlóság fedezhető fel köztük annál, minthogy előbbit még a múlt embereként, utóbbit pedig már az előremutató, valódi eredményeket felmutató filozófusként tartsuk számon.

Végül a bibliai hermeneutikával kapcsolatban megállapítjuk, hogy Bacon elsősorban nem a filozófusokat feladatának gondolta el a szent szövegek értelmezését, hanem a teológusokat tartotta erre a legalkalmasabbaknak. Majd a természetes teológia lehetőségeit elemezve arra jutunk, hogy Bacon szerint csupán Isten létezését láthatjuk be észérvekkkel, de magát az isteni természetet nem ismerhetjük meg pusztán az eszünkre hagyatkozva. Ezzel hasonló álláspontot képvisel Hobbes-éhoz, ám ő azzal a kérdéssel, hogy kit illet meg a bibliaértelmezés joga, jóval mélyebben és merészebben foglalkozik, és végül egyedül a szuverénnek tulajdonítja ezt a kiváltságot, kizárva ebből a teológusokat is. A fejezet végén Leijenhorst néhány gondolatát mutatjuk be, aki a teológiától független metafizika-koncepció megalkotását főképpen a 16-17. század protestáns gondolkodóihoz köti, akik közé az első filozófiát a természetes teológiától megkülönböztető Bacont is besorolja.

2. Morál és politikai filozófia

A disszertáció második részében először Bacon morálfilozófiájával foglalkozunk, melyet két

részre oszt fel: egyiket a jó példázatának (*Exemplar or Platform of Good*), a másikat a lélek kiművelésének (*Regiment or Culture of the Mind*) nevezi. Az elsővel kapcsolatban megállapítjuk, hogy a *vita activa* abszolút felsőbbrendűségét hirdeti Bacon a *vita contemplativával* szemben, és a közérdeknek szentelt életet tartja a legnemesebbnek. Arra jutunk továbbá, hogy a morálfilozófia nem különül el élesen a politikai filozófiától Bacon olvasatában: míg az előbbi célja az egyes embereket alkalmassá tenni arra, hogy együtt éljenek – mint a társadalom részei -, az utóbbi magáért a társadalomalkotás gyakorlati megvalósításáért felelős. A morálfilozófia így tulajdonképpen a politikai filozófia előkészítéseként tekinthető. A lélek kiművelésének nevezett másik részben Bacon kiemeli, hogy az események befolyásolásában a lehetőségeink korlátozottak, ám a kereteken belüli mozgásteret maradéktalanul ki kell használnunk. Ehhez iránymutatásul kiemeli az egyéni tapasztalat, a megfigyelések, és a történetírók munkáinak fontosságát, melyek együttesen segíthetnek abban, hogy uralni tudjuk affektusainkat. Legfontosabbnak pedig a *caritas* erényét tartja, amely szerinte bármilyen moráleméletnél többet ér, és igazabb útmutatásul szolgál a szofista bölcselkedésnél. A morálfilozófia ezzel végső soron a teológia szolgálólánya marad, mivel az összes többi erényt összefogó *caritas* erénye nem valamifajta filozófiai elmélkedés folytán meghatározott alap, hanem a keresztény vallásból eredezteti azt Bacon.

A következő fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy *A szerencséről* valamint *A királyságok és államok igazi nagyságáról* című esszék mentén mutassuk be Bacon politikai filozófiáját. Mindkét téma igen fontos és sokat tárgyalt volt a filozófus korában, így jól kontextualizálhatók az esszéekben kifejtett gondolatok. Fortuna irányításának lehetőségeivel kapcsolatban megállapítjuk, hogy Bacon a cselekvés fontosságára helyezi a hangsúlyt, noha morálfilozófiájával összhangban azt is szem előtt tartja, hogy nem tudhatunk befolyásolni minden sorsunkat meghatározó tényezőt. Emellett még az önérdék szférájának felértékelődését emeljük ki, ami a korban egyre inkább elterjedő *tacitista* hatásokon nyugvó újfajta humanizmus térnyerésének tudható be. Ennek a tendenciának a hozadéka az is, hogy a *dissimulatio* témája egyre inkább előtérbe került, amivel kapcsolatban Bacon is számos helyen kinyilvánította véleményét. A disszertációban Machiavelli valamint az olasz történetíró és filozófus Guicciardini témánk szempontjából releváns gondolataival összefüggésbe hozva arra jutunk, hogy Bacon álláspontja inkább az utóbbi szerzővel rokonítható, mivel ő maga is az alkalmazkodóképességben látta a jó uralkodó legfőbb ismérvét, és a színlelést csupán kivételes esetekben tartotta célravezetőnek, szemben Machiavellivel, aki ezt elengedhetetlen praktikának tartotta a politikai élet szinte minden

területén. A másik legfontosabb téma Bacon politikai filozófiájában az állam határainak kiterjesztése, amely szintén népszerű volt a korszak gondolkodói között. Ez esetben is jól kontextualizálható szerzőnk álláspontja: az anyagi javak és a megfelelő felszereltséggel szemben inkább a katonák edzettségében és harci kedvében látta a siker kulcsát egy háború kimenetelét illetően, így Machiavellivel értett inkább egyet Botero és Lipsius ellenében. Az állam legfőbb feladatának pedig a folyamatos terjeszkedést tartotta, amihez sikeresen megívott háborúkra van szükség. Továbbá azt is megállapítottuk, hogy a rendszeres külföldi háborúkat önmagában is pozitívnak gondolta el mivel azok inkább szolgálják hosszú távon az állam fennmaradását és stabilitását, mint az állampolgárok elpuhulásához vezető zavartalan békeidő.

Mindezek után azt vizsgáljuk, hogy a politika területén is alkalmazható lehet-e az induktív alapú módszer? Eljuthatunk-e a táblázatokba rendezett megfigyelések segítségével az etika és a politika princípiumaihoz is annak mintájára, ahogyan ez a természettudományok területén elvárható? A disszertációban arra jutunk, hogy noha hasznos lehet a politikai döntéshozatalban is ha rendszerezzük tapasztalatainkat, ám ebből közel sem várható olyasfajta univerzálisan alkalmazható tudás, mint amilyen a természet induktív alapú kutatásából következhet. Ez után Orpheusz mítoszára is utalva gondolatmenetünkben megállapítjuk, hogy a természetfilozófia mögött a politika csak másodlagos célokat tölthet be, és akkor kerül inkább előtérbe, ha az előbbi csődöt mond, és az emberek individuális érdemekkel és hírnévvel próbálják az örökkévalóságot megszerezni. Úgy tűnik tehát, hogy a sorozatos háborúk korából a tudomány vezethet ki, amely képes lehet összefogni az embereket és felszámolni a javak szűkösségéből fakadó érdekellentéteket. Így a fejezet végén a tudomány perspektívájával is számolva a közösségalkotás két eltérő szintjét különböztettük meg: reális szinten a jóra való törekvést az államok tagoltsága és az ebből fakadó eltérő érdekviszonyok határolják be, és ezekhez mérten kell annak a politikai közösségnek az érdekeit szolgálni, amelynek – állampolgárként - a részei vagyunk, míg ideális szinten a tudomány egy olyan stabilabb kohézióval rendelkező érdekközösséget teremthet, melynek tagjai nincsenek rákényszerítve arra, hogy időről időre konfliktusba kerüljenek egymással.

3. Az *Új Atlantisz*

A disszertációnak ebben a részében először sorra vesszük az *Új Atlantisz* különböző értelmezéseit, majd a mű részletes elemzésére vállalkozunk, hogy állást foglalhassunk a legfontosabb kérdésekben. Főképpen azért indokolt ez az eljárás, mivel egészen eltérő

interpretációk születtek a műről: egyik irányból az igaz vallás és a tudomány egymást kiegészítő kiteljesedését látták megvalósulni benne, másik oldalról viszont a természetfilozófia végleges győzelmét vélték kiolvasni belőle a teológia felett. Az elemzés során arra a végkövetkeztetésre jutunk, hogy noha úgy tűnik, a tudomány valóban békét és jólétet teremt a szigeten, a cselekmény bizonyos elemei arra utalnak, hogy ez az állapot könnyen az ellentétére változhat.

Ilyen elem például az, hogy Salamon Házának tudósai fegyverek és szemfényvesztésre alkalmas eszközök gyártásával is foglalkoznak, melyek a nem megfelelő kezekbe kerülve nagy károkat okozhatnak, és akár a pusztítás vagy az állampolgárok megvezetésének eszközeivé is válhatnak. A megnövekedett hatalom tehát egyre nagyobb felelősséggel is jár, melyet jól tükröz az, hogy a tudósok szigorú szabályok szerint élnek szigeten, hogy ne térjenek le a kijelölt útról. Ebben a vallás gyakorlása is fontos szerepet tölt be, amiből önmérsékletet merítenek. Salamon Házának tudósai kezében tehát minden bizonnyal jó kezekben van a hatalom, ám az is kiolvasható a szövegből, hogy milyen veszélyekkel járhat, ha illetéktelen kezekbe kerül, aminek jó példája az, hogy még a király elől is eltitkolják bizonyos találmányok létezését. Továbbá a hatalmi szálak összekuszálódása is kiolvasható a szövegből, mivel ugyan van királya a szigetnek, de a hatalom valódi birtokosának szerepét mégsem ő, hanem a tudós társaság tölti be. Azt is megállapítjuk a történet bizonyos elemeiből (Ádám és Éva tavai, a család ünnepe), hogy Bensalem morális tökéletessége látszólagos csupán, és valójában nem tudtak maradéktalanul felülemelkedni a bűnös vágyaikon. Mindebből arra a következtetésre jutunk, hogy noha a tudomány valóban jólétet teremt Bensalem szigetén, a műből az is kiolvasható, hogy Bacon tudatában volt a megnövekedett hatalom esetleges árnyoldalainak, veszélyeinek is.

4. Tudomány és történelem

A disszertáció utolsó részében először a felvilágosodás-értelmezések, történelemfilozófiák Bacon-képének bemutatására vállalkozunk, hogy utána a szerző művein keresztül tekintsük át, hogyan vélekedett magáról a történelemről és általában az időről.

Először az enciklopédisták értelmezéseit mutatjuk be, amiből megállapítjuk, hogy jellemzően nem Bacon szövegeinek alapos tanulmányozásából eredeztetik szellemiségük szülőatyjának képét, hanem inkább egy-egy gondolatot, vagy a tágabb kontextusából kiragadott elemet emelnek ki az életműből, amit aztán a saját gondolataik kifejtéséhez használnak fel. Elsősorban a korábbi hagyományokkal szakító gondolkodót látták benne,

akinek munkáját, ha kisebb változtatásokkal is, és az adott kor fejleményeihez igazítva ugyan, de folytatni lehet. Továbbá megállapítjuk, hogy valószínűleg Diderot-tól eredeztethető a haszonelvűséget előtérbe helyező interpretációs vonal, ami a későbbiekben uralkodóvá vált Bacon filozófiájának megítélésében.

Ez után röviden bemutatjuk az Adorno-Horkheimer szerzőpáros Bacon-értelmezését, amely a természet leigázásának gondolata köré összpontosul. A *felvilágosodás dialektikájában* Úgy vélekednek, hogy az angol filozófus szellemében fogant tudomány kiszorít mindent a világ magyarázatából, ami nem ragadható meg racionálisan, vagy nem kvantifikálható. Majd Karl Löwithnek a *Világtörténelem és Üdvtörténetben* felvázolt gondolataiból idézünk, és megállapítjuk, hogy a mű kontextusában leginkább a haladáseszme megjelenéséhez kapcsolható Bacon filozófiai munkássága, amihez hozzátartozik az a hit, hogy maga az ember a történelem alakítója. Harmadikként Hans Blumenberg *Die Legitimität der Neuzeit* című művének Baconre vonatkozó elemzéseit mutatjuk be. A szerző a paradicsomi állapotok visszaállításának gondolata kapcsán arra a megállapításra jut, hogy az nem a túlvilági üdvösségre, hanem az evilági boldogságra irányul, és így céljait tekintve inkább a mágikus hagyományhoz áll közel, mintsem a keresztény teológiához. Valójában tehát a természet uralmára való törekvést bújtatta Bacon teológiai köntösbe Blumenberg szerint; a vallásnak csak a moralításra van bármifajta befolyása, a természet kutatása teljességgel autonóm terület marad nála. A teológiai keret tehát csupán látszólagos, Bacon valójában nem foglalkozik az üdvözüléssel, kizárólag a földi életre koncentrál, és időszemlélete sem lineáris, hanem sokkal inkább ciklikus. Végül Schmidt-Biggemann *Teodícea és tények* című művének az eredendő bűnről szóló fejezetére utalunk, és megpróbáljuk bevonni az angol filozófus témához kapcsolódó értelmezését a mű gondolatmenetébe.

A disszertáció utolsó fejezetében arra a megállapításra jutunk, hogy noha a *Novum Organum* aforizmái inkább ciklikus történelemszemléletet tükröznek, a tudomány fejlődésében való hit megtörni látszik ezt. Ám ezt a hitet nem a sokszor kissé egyoldalú utilitarista szemléletet tükröző „haladáshittel” azonosítjuk, hanem az *Új Atlantisz* és Daidalosz mítoszának ambivalens jövőképet festő perspektívájával. Ebből az olvasható ki, hogy Bacon szinte biztosra vette a tudomány rendkívül nagy léptékű fejlődését, ám abban már nem volt biztos, hogy valóban kizárólag jó célokra használjuk-e majd a találmányokat. A tudomány fejlődése így egyfajta határhelyzetet teremt a történelemben, mivel a megnövekedett hatalom olyan mértékű pusztítást hozhat, amely akár visszafordíthatatlan károkat hagyhat maga után, ellenben a tartós jólét állapotát is elhozhatja. Ez töri meg tehát a

történelem ciklikusságát. Bacon egyértelműsíti is a történelemnek a teológiai relevanciáját, amikor Dániel próféta jövendölésére utalva a tudományok gyarapodásának idejét a végzettel kapcsolja össze. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy maga a történelem felülírná az üdvtörténetet, és az evilági események hoznák le a földre az üdvözülést vagy a kárhozatot. Ezek inkább csak jelzésértékűek a túlvilági sorsunkat illetően. Az *instauratio* programjának sikere tehát elsősorban attól függ, hogy képesek leszünk-e jó célokra fordítani a megnövekedett hatalmat. Ez tehát a történelem tétje.